

Demokratska tranzicija u Hrvatskoj

Vlasta Ilišin

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

SAŽETAK U ovom prilogu autorica raščlanjuje neke normativne, institucionalno-političke i sociokulturne aspekte društvenog i političkog poretka koji utječu na proces demokratske tranzicije u Hrvatskoj. Rezultati analize sekundarnih i originalnih empirijskih podataka ukazali su na moguće točke političkih prijevora kao i na elemente koji potencijalno mogu usporavati liberalizaciju i demokratizaciju hrvatskoga društva. Većina ustanovljenih nalaza upućuje na zaključak da u suvremenoj Hrvatskoj demokratski potencijal građana nadilazi inauguriranu političku praksu zbog čega se može očekivati da će u mirnodopskom razdoblju proces demokratizacije dobiti na intenzitetu i obuhvatnosti. No to ujedno znači da na socijalnom i političkom planu treba očekivati jasnije profiliranje, artikuliranje i prezentiranje realno postojećih različitih interesa koji su u ratno doba bili potisnuti u drugi plan.

Ključne riječi: demokratska tranzicija, društveni i politički poredak, liberalizacija i demokratizacija hrvatskog društva, Republika Hrvatska

Primljeno: 10. srpnja 1998.

1. Uvod

Iskustva većine postsocijalističkih zemalja u zadnjoj desetljeću dvadesetog stoljeća pokazala su da je demokratska tranzicija, nasuprot optimističkim očekivanjima žitelja tih zemalja, razmjerno dugotrajan i tegoban proces. Od 1990. godine i Hrvatska se pridružila krugu evropskih zemalja koje su ušle u razdoblje tranzicije iz totalitarnoga u demokratsko društvo. Velike promjene najavljene su potkraj osamdesetih godina kada je postalo bjelodano da kriza funkcioniranja i legitimitnosti socijalističkih poredaka više ne može biti prevladana ni radikalnim reformskim zahvatima unutar iste ideološko-političke paradigme. Dapače, napuštanje komunističke ideologije i socijalističkog poretka, te opredjeljenje za liberalno-demokratsku paradigmu nametnulo se kao jedini prihvatljiv izbor za bivše socijalističke zemlje (Fukuyama, 1990; Bobbio, 1992). Otuda je glavnim deklariranim ciljem bivših socijalističkih zemalja istaknuta njihova opća demokratizacija koja započinje konstituiranjem novoga tipa političkoga poretka.

Ta demokratizacija pretpostavlja uvažavanje individualnih sloboda, nepovredivost privatnog vlasništva, autonomiju civilnog društva, socijalnu pravdu, političku jednakost, slobodu političkog djelovanja, toleranciju, zaštitu prava manjina, uspostavu ustanova posredne demokracije, poštivanje demokratskih pravila i procedure. U skladu s takvim liberalno-demokratskim načelima i zahtjevima sve postsocijalističke zemlje institucionalizirale su opće i jednako pravo glasa, zajamčile pravnu i političku jednakost građana, instalirale višestranački sustav, provele kompetitivne izbore i konstituirale institucije novoga političkog poretka. U tranziciji postsocijalističke su se zemlje našle pred zadaćom političke demokratizacije i uspostave tržišne ekonomije, a mnoge su se suočile i s etničkim konfliktima različitog intenziteta (Ronge, 1991). Uz to, ubrzo se pokazalo da proces transformacije na socijalnom planu proizvodi niz nepovoljnih trendova od kojih su najširi slojevi pučanstva najviše osjetili pad proizvodnje i životnog standarda, porast nezaposlenosti i produbljenje socijalnih nejednakosti (Kiss, 1993). Ni na političkom planu promjene nisu uvijek tekle zamišljenim tempom i načinom, zbog čega se proces tranzicije pokazao tegobnijim, nego što su to građani bivših socijalističkih zemalja očekivali.

Društvena zbilja postsocijalističkih zemalja i analize tranzicijskih procesa ukazale su na to da za valjano razumijevanje i valorizaciju demokratske tranzicije treba uvažiti nekoliko temeljnih polazišta. Prvo, značajke i uspješnost transformacije postsocijalističkih društava ne mogu se razumjeti bez prethodnog uvida u razloge sloma totalitarnih poredaka budući da (ne)uspjeh demokratizacije u znatnoj mjeri ovisi i o socijalističkom nasljeđu (Fukuyama, 1990; Prpić, 1991; von Beyme, 1992). Drugo, za adekvatan uvid u tranzicijske procese nužan je interdisciplinarni pristup jer se radi o istodobnoj transformaciji gospodarskog, društvenog i političkog sistema (von Beyme, 1992; Zakošek, 1992). Treće, neovisno o evidentno zajedničkim značajkama bivših socijalističkih poredaka, u analizi tranzicijskih procesa nužan je diferencirani pristup koji će uvažavati konkretne povijesne, sociostrukturne i institucionalno-političke značajke promatranih društava (Agh, 1991;

Nohlen, 1992; Zakošek, 1992; Kasapović, 1993a). Time se, naime, upozorava na ograničenost institucionalnog pristupa po kojem se od implementacije tzv. zapadnih društvenih i političkih institucija u postsocijalistička društva očekuju točno određeni modelski učinci neovisno o postojećim povijesnim, kulturnim, socijalnim, političkim i psihološkim preduvjetima (Kasapović, 1993 b). I četvrto, demokratska tranzicija ne podrazumijeva samo promjenu političkog sustava nego i konsolidaciju demokracije u kojoj su temeljna demokratska pravila prihvatili svi relevantni akteri (Preuss, 1992; Kasapović, 1996; Pusić, 1997).

Iz ovoga kratkog disputa proizlazi da je Hrvatska kao zemlja u tranziciji u znatnoj mjeri suočena sa sličnim problemima kao i druga postsocijalistička društva. No neupitno je da neke okolnosti i obilježja hrvatskoga transformacijskog procesa zahtijevaju poseban uvid. Naime, uz načelno pretpostavljene specifičnosti svakoga pojedinog društva pa tako i hrvatskoga, Hrvatska se iz skupine postsocijalističkih zemalja izdvaja po dvije vrlo važne okolnosti. Prvo, s raspadom socijalističkog poretka nije promijenjen samo politički sistem, nego je konstituirana i samostalna nacionalna država. Druga određujuća okolnost jest da se netom uspostavljena država zatekla u ratnom sukobu koji je prerastao u višegodišnje (polu)ratno stanje, koje je okončano tek sedam godina nakon izbijanja prvih oružanih incidenata. Te su dvije okolnosti u vrlo velikoj mjeri utjecale, utječu i još će zadugo utjecati na tranzicijske procese u Hrvatskoj.

Neosporno je također da su burni događaji u zemlji i svijetu od kraja osamdesetih godina doveli do velikih društvenih promjena u Hrvatskoj. Međutim, koliki je doseg tih promjena ostaje za sada otvoreno pitanje. J. Županov (1995a:158) drži da je "potpuno izmijenjen ideološki sustav i njegova ikonografija; u znatnoj mjeri promijenjen institucionalni sustav privređivanja ukidanjem društvenog vlasništva i samoupravljanja, te legalizacijom privatnog poduzetništva; u priličnoj mjeri promijenjen politički sustav zamjenom jednostranaštva višestranaštvom; došlo je do velikih dislokacija u socijalnoj strukturi: socijalna diferencijacija pretvorila se u socijalnu polarizaciju. Međutim, manje su izražene promjene u vrijednosnom sustavu (dominantne društvene vrijednosti), a u nekim temeljnim kolektivnim stavovima čini se da uopće nije došlo ni do kakvih promjena." Citirane hipoteze pregnatno upućuju na globalne promjene u današnjem hrvatskom društvu, tim prije što su neke od njih empirijski već potvrđene dok druge još moraju pričekati takvu provjeru.

U ovoj se raspravi značajke postsocijalističkog hrvatskoga društvenoga i političkoga poretka motre na, uvjetno rečeno, tri razine: normativnoj, institucionalno-političkoj (s naglaskom na funkcioniranje političkih institucija) i sociokulturnoj. Potonja razina obuhvaća i postojeće oblike političke svijesti i ponašanja građana i pretpostavke njihovoga formiranja. A na svim tim razinama promatraju se tek neki aspekti odabrani kako po kriteriju njihove relevantnosti za razumijevanje današnjega hrvatskoga društva i političkoga sustava tako i po kriteriju dostupnosti do sada ostvarenih analitičkih uvida u postojeće socijalne i političke procese. Doduše, razmatranju koje slijedi manjka socijalni supstrat u onoj

mjeri u kojoj je socijalna struktura, a u tom sklopu naročito socijalna stratifikacija današnjega hrvatskog društva, nedostavno istražena. Naime, logično je očekivati da se uspostavom novog poretka zatečene socijalne veze, odnosi i procesi mijenjaju - na to, uostalom, upućuju svakodnevno iskustvo i promatranje - ali jačina i smjer tih promjena, te obrazac uspostavljanja drukčije socijalne strukture treba ustanoviti sociologijskim istraživanjima. Njih za sada nema - točnije, postoje vrlo korisna ali parcijalna ispitivanja i raščlambe koje pomažu da se popuni dio mozaike. Manjak sustavnih sociologijskih istraživanja tek se djelomice može kompenzirati brojnijim politologijskim istraživanjima i analizama zbog čega se pouzdanije može govoriti o promjenama na institucionalno-političkoj nego na socijalnoj ravni.

2. Normativne i institucionalno-političke pretpostavke demokratske tranzicije

Budući da je demokratska transformacija vrlo kompleksan i sveobuhvatan proces unaprijed valja odustati od cjelovitog uvida u sve relevantne aspekte pa se tako i ovaj rad koncentrirana samo na nekoliko elemenata koji mogu upozoriti na postojeće tendencije. Što se normativne razine tiče, posebice kada su u pitanju neka institucionalna rješenja, najuputnije je konzultirati *Ustav Republike Hrvatske* donešen krajem 1990. godine, a u koji je preuzeto niz dostignuća liberalno-demokratske konstitucionalne tradicije. On je podloga kako za očitavanje oficijelnih vrijednosti novoga poretka tako i za prepoznavanje intencija u uređenju nove političke zajednice zajedno s točkama potencijalnih političkih prijevora. Pritom se ne zanemaruje iskustvena činjenica da sama konstitucionalna rješenja - makoliko bila liberalna i demokratska - nisu dostatno jamstvo željenog demokratskoga razvoja. Za početak treba reći da je u *Izvorišnim osnovama Ustava* Republika Hrvatska definirana kao "nacionalna država hrvatskoga naroda i država pripadnika onih naroda i manjina koji su njeni državljani". Hrvatska je nacija, dakle, promovirana u temeljnu vrijednost nove države i jedini konstitutivni narod. U *Temeljnim odredbama Ustava* najvišim vrednotama ustavnoga poretka navedene su "sloboda, jednakost, nacionalna ravnopravnost, mirotvorstvo, socijalna pravda, poštivanje prava čovjeka, nepovredivost vlasništva, očuvanje prirode i čovjekova okoliša, vladavina prava i demokratski i višestranački sustav" (članak 3.). Kao i u svim demokratskim državama narod je određen nositeljem vlasti i afirmirana je predstavnička demokracija (članak 1.), te se propisuje ustrojstvo državne vlasti na "načelu diobe vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudbenu" (članak 4.), jamči politički pluralizam (članak 6.) i određuje da oružane snage Republike Hrvatske "štite njezin suverenitet i neovisnost i brane njenu teritorijalnu cjelovitost" (članak 7.) čime se vojsci odriče ideološka ili politička funkcija. Ovome još treba dodati jamstvo da građani "imaju sva prava i slobode, neovisno o njihovoj rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama" i da su "svi pred zakonom jednaki" (članak 14.), a što se iščitava kao dokidanje legalnih temelja bilo kojeg oblika diskriminacije među građanima. Na kraju, u *Ustrojstvu državne vlasti* Sabor je definiran kao dvodomno predstavničko tijelo građana i nositelj zakonodavne vlasti (članak 70.), ali zakonodavne ovlasti

istodobno ima i predsjednik Republike, kao državni poglavar (članak 101.) i Vlada Republike Hrvatske pod određenim okolnostima (članak 88.).

Potonja su rješenja uvelike utjecala na oblikovanje tipa političkog sustava. Stalne diskusije političkih aktera i znanstvenika izaziva ustavna pozicija predsjednika Republike Hrvatske kojom je, po sudu velikog broja njih, praktički inauguriran predsjednički a ne tzv. polupredsjednički sustav. Premda ustavotvorci drže kako se radi tek o jednoj institucionalnoj varijanti parlamentarizma koja ujedno pridonosi stabilnosti sustava (Sokol, 1992), oponenti se ne slažu s tim objašnjenjem. Tako se upozorava da je Ustav Republike Hrvatske "formalno ostvario nadmoć predsjednika Republike u odnosu na drugi dio egzekutive, ali i nad ostalim organima vlasti" (Bačić, 1992: 39), dok učvršćenje pozicije predsjednika kao "stabilnog autoriteta" omogućuje govor o "pretvaranju totalitarnog u autoritarni, a ne demokratski politički poredak" (Kasapović, 1993a: 61). Na osnovi ovakvih razmišljanja moglo bi se reći da polupredsjednički sustav u stanovitoj mjeri dovodi u pitanje i ustrojstvo parlamentarnog sustava i njegovu stabilnost iz čega pak slijedi da se već na konstitucionalnoj razini pojavljuje regulacija koja imanentno vodi ograničavanju razvoja parlamentarne demokracije.

Drugo, ovdje zanimljivo institucionalno pitanje jest pitanje izbora¹, tj. izborni modeli i njihov utjecaj na oblikovanje političkog života, a što je najtransparentnije u analizi parlamentarnoga i stranačkoga sustava.² Kako ćemo se pozabaviti s parlamentarnim sustavom³ valja reći da je u prvim višestranačkim kompetitivnim parlamentarnim izborima primijenjen model dvokružnih većinskih izbora koji je od drugoga izbornog ciklusa zamijenjen segmentiranim modelom pri čemu je stalno rastao udjel razmjernih nad većinskim mandatima (Kasapović, 1996). Primijenjeni izborni modeli utjecali su na parlamentarni sustav tako da je 1990. godine formiran dvostranački sustav (uz tvorbu jednostranačke većine), a nakon toga višestranački sustav s dominantnom strankom pri čemu je nakon trećeg

.....

¹ A. Lijphart (1991) upravo opredjeljenje za parlamentarizam ili prezidencijalizam, te za većinski ili razmjerni izborni sustav drži najvažnijim institucionalnim odlukama pred kojima su se našli tvorci novih ustava i političkih sistema.

² Podrobnije o izbornim sustavima, njihovim političkim učincima, te modelima primijenjenim u Hrvatskoj vidjeti u Lijphart (1992), Nohlen (1992), te Kasapović (1993a, 1996).

³ Stranačkim se sustavom današnje Hrvatske posebno ne bavimo, te je dovoljno spomenuti najočitije tendencije. Naime, hrvatsku stranačku scenu obilježuju velika rascjepkanost s tendencijom daljnje fragmentacije etabliranih stranaka, političko-programska neprofiliranost čak i utjecajnih stranaka te često slaba organizacijska izgrađenost. Otuda se svi analitičari - pa i mnogi političari - slažu da je hrvatski stranački prostor nestrukturiran i podložan daljnjim promjenama. Ipak, kako je još nakon prvih izbora za Županijski dom Sabora najavljiivano (Deren-Antoljak, 1993), čini se da se konstituira stranački sustav u kojem ima mjesta za četiri do pet značajnijih stranaka. Osim toga, kontinuirano praćenje izbornog ponašanja građana ukazalo je na to da je početna netransparentnost socijalne osnovice pojedinih stranaka djelomice prevladana i da se nakon više izbornih ciklusa može prepoznati koincidencija političke i socijalne polarizacije u hrvatskom društvu. Dakako, bez znanstvenog uvida u aktualnu socijalnu strukturu hrvatskog društva i bez konsolidiranja i stabilizacije stranačkog sustava ipak treba s rezervom govoriti o ukorijenjenosti političkih stranaka u postojećim socijalnim stratumima (a što znači da većina stranaka još ne može računati na zadovoljavajuće stabilno biračko tijelo).

izbornoga ciklusa uočena tendencija oblikovanja sustava umjerenoga stranačkog pluralizma (Kasapović, 1993a, 1995).

Premda se stranačka struktura Hrvatskoga državnoga sabora mijenjala tijekom tri izborna ciklusa analitičari drže da se nisu zbile bitne promjene u načinu rada i u utjecaju Sabora jer od uspostave višestranačja ista stranka (Hrvatska demokratska zajednica) kontinuirano ima vladajuću poziciju. Isto tako trajno opstaju tendencije koje su protumačene pokazateljima slabosti i marginaliziranosti Sabora, i to kao posljedica nestrukturiranog stranačkog sustava (i same vladajuće stranke), snažne institucije predsjednika, te etničkog rascjepa između Hrvata i Srba u Hrvatskoj (Zakošek, 1993). Činjenica da u Hrvatskoj od uspostave novog poretka nije došlo do demokratske smjene vlasti (što je unekoliko raritet koji Hrvatsku čini usporedivom s Bosnom i Hercegovinom i Srbijom) rezultirala je monopoliziranjem vlasti i praksom nekonsenzualnog donošenja glavnih institucionalnih odluka čija pak je posljedica i marginalizacija drugih političkih aktera. Reducirano višestranačje, tip odlučivanja koji se može opisati kao nametanje političke "volje trenutno dominantne političke snage" i usvojena institucionalna rješenja (prezidencijalizam i izborni modeli) polučili su političke učinke koji su "dodatno pojačali negativne značajke političkog sistema i učvrstili autoritarnopopulistički politički sindrom" (Zakošek, 1992: 91).

Prema istom autoru, Hrvatska pripada skupini istočnoevropskih zemalja u kojima "nedostatak tradicije i iskustva institucionalnog razrješavanja sukoba, slabost intermedijarnih političkih i interesnih organizacija, veliki utjecaj političkog radikalizma među političkim elitama i u biračkom tijelu, nedovoljna djelotvornost vlade i uprave u odnosu na pritisak problema" preprečuju uspostavljanje liberalne demokracije (Zakošek, 1992: 84)⁴. Za V. Pusić (1997) sedmogodišnji razvoj demokracije u Hrvatskoj završio je time da se Hrvatska nakon prve faze tranzicije razvila u pravcu autoritarnog poretka pa joj tek predstoji faza demokratske konsolidacije.⁵ Uspostavljeni autoritarni oblik vlasti i monopolistička struktura političke moći bitno su utjecali na pojavu klijentizma⁶ "kao oblika partikularističkog organiziranja interesa" (Zakošek, 1995: 31) i načina "stjecanja bogatstva, političke

.....
⁴ Time popis prepreka nije iscrpljen i korisno je podsjetiti na tendencije na koje upozorava i V. Pusić (1993) a to su, uz populizam i nacionalizam, kršenja ljudskih prava i prava manjina, državni paternalizam i ograničena sloboda medija.

⁵ Demokratsku konsolidaciju karakterizira stabilnost uspostavljenih demokratskih institucija, apsolutna i općeprihvaćena dominacija demokratskih vrijednosti i stvaranje široke demokratske kulture (Pusić, 1997) - što u Hrvatskoj nije slučaj; dok se kao pokazatelji autoritarne vlasti ističu nesloboda medija, odsustvo jednakosti i slobode u nadmetanju raznih političkih stranaka i prvaka, nedovoljno poštivanje demokratskog procesa (tj. nepotpuno ispunjavanje kriterija demokratske procedure) i nedostatno slobodni i pravični izbori, koji uključuju i nepoštivanje izbornih rezultata - što u Hrvatskoj jest slučaj.

⁶ "Klijentizam se zasniva na specifičnim lojalnostima (etničkim, klanskim, lokalnim) i/ili korupciji" (Zakošek, 1995: 30). Kada se to operacionalizira proizlazi da je za klijentizam karakteristično održavanje autoriteta vode putem osobnog pokroviteljstva (a ne ideološkim uvjerenjem i pravnim nor-

moći i ugleda" (Katunarić, 1995: 267). N. Zakošek (1995: 31) razlikuje dva tipa klijentizma u Hrvatskoj: prvi tip je usmjeren "na formiranje i održavanje masovne klijentele vladajuće političke elite", dok se drugi tip "konstituirao oko procesa distribucije privilegija i posebnih beneficija samim članovima političke elite, njihovim obiteljima i srodnicima, te bliskim pomagačima". Imajući u vidu navedene, kao i ovdje netematizirane tendencije, S. Ramet (1998:3) zaključuje da se Hrvatska iz "jednostranačkog sustava pretvorila u korumpirani pluralistički sustav" čime se praktički uspostavlja "populistička ili autoritarna demokracija" i potiskuje liberalizacija društva.

3. Sociokulturne pretpostavke demokratske tranzicije

Relativno plodno tlo za instaliranje nedemokratskih institucionalnih rješenja, a još više takve političke prakse, može se prepoznati i u sociokulturnom nasljeđu i u recentnim tendencijama u hrvatskome društvu. Neki su autori pretpostavili da demokratski razvoj hrvatskoga društva mogu znatno otežati i usporiti dominantne vrijednosti kao što su pretjerani individualni utilitarizam (na individualnoj razini) i radikalni egalitarizam i autoritarnost (na societalnoj razini) (Županov, 1995b). Na autoritarnost kao disfunkcionalnu dimenziju političke kulture upozorio je i I. Šiber (1992). V. Pusić (1993: 9), pak, otežavajuće okolnosti prepoznaje u "jednoj vrsti artificijelne re-tradicionalizacije društva" koja uključuje mitologizaciju povijesti, glorifikaciju nacije i državni paternalizam, a i J. Županov (1995a, 1995b) govori o retradicionalizaciji promatrajući stavove građana koji se u nekim dimenzijama nalaze "na pola puta između tradicionalizma i modernizma". Istodobno, u suvremenome se hrvatskom društvu zamjećuju neki oblici civilnoga društva (Pusić, 1993), pluralističkog interesnoga organiziranja (Zakošek, 1995), te takve interesne i političke orijentacije građana koje sugeriraju da postoji solidna perspektiva za razvoj višestranačke demokracije (Županov, 1995b).

Iako deficit sustavnih sociologijskih empirijskih istraživanja od 1990. godine naovamo onemogućuje baratanje egzaktnim pokazateljima kretanja i promjena u socijalnoj strukturi suvremenoga hrvatskog društva o tome ipak postoje pretpostavke i iskustveni uvidi. J. Županov (1995a) sintetizirao je ta opažanja u nekoliko hipoteza: struktura i međusobni odnosi društvenih elita ostali su bitno neizmijenjeni (staru političku elitu ili političku klasu zamijenila je nova koja je slična staroj po načinu svog formiranja, reproduciranja i unutarnjeg funkcioniranja, te po neprihvaćanju pluralističke koncepcije elita iz čega slijedi da su se glavne promjene unutar političke elite svele na promjene ideološkog predznaka i personalne

.....
mama), uspostavljanje odnosa lojalnosti u formalnom sustavu političkog odlučivanja i državnoj upravi, nagrađivanje javnih službenika za iskazanu poslušnost pokroviteljima (a koji zauzvrat mobiliziraju političku potporu građana i prihvaćaju sve odluke odozgo), te česte kadrovske promjene budući da vođa ne dozvoljava nesuglasje niti oponentima da stvore svoju osnovicu moći i ekonomske samostalnosti (a što ljude prisiljava na klijentistički odnos jer na drugi način, budući da su siromašni, ne mogu doći do prihoda, a kamoli višeg statusa i povlastica) (Katunarić, 1995).

promjene; takva "vođeća uloga" političke elite i nadalje ne omogućuje autonomiju drugim društvenim elitama: tehnokraciji⁷ i inteligenciji prije svega), nastavio se proces pauperizacije i deklasiranja srednjega sloja, ubrzao se proces degradacije seljaštva i došlo je do osiromašivanja i desubjektivizacije radništva. O osiromašenju govore i podaci da je sredinom devedesetih godina 80% populacije Hrvatske živjelo u kućanstvima čiji su mjesečni prihodi bili ispod prosječne zarade, a nezaposlenih je bilo preko 250.000 (Štulhofer, 1997). Ti procesi, čini se, vode socijalnoj polarizaciji hrvatskog društva što može dovesti do značajne društvene nestabilnosti. U proteklih nekoliko godina ti su procesi bili amortizirani procesima homogenizacije, prije svega nacionalne, a što se može promatrati kao odgoda izbijanja socijalnih problema u prvi plan.

Premda će tek novi popis stanovništva dati pouzdane podatke, Hrvatska je iz Domovinskog rata izašla kao nacionalno homogeno društvo, a što se odrazilo u svim recentnim istraživanjima u kojima se udjel Hrvata kreće između 92 i 95 posto. Drugi trend koji pridonosi homogenizaciji zbiva se na planu religioznosti - sva istraživanja od 1990. godine bilježe permanentan i ubrzan rast deklarirano religioznih ispitanika tako da je religioznost sredinom devedesetih godina dosegla razmjere od oko 80%, dok se nereligioznima samoidentificira do 15% ispitanika. Iz toga slijedi da je od kraja osamdesetih godina religioznost porasla za oko 30%, a ponajviše se radi, dakako, o pripadnicima katoličke vjeroispovijesti. Ovakav proces svakako se može označiti kao ultrabrza desekularizacija i čini se da bi se upravo taj trend mogao motriti pokazateljem i produktom "artificijelne retradicionalizacije", iako ne treba isključiti utjecaj izmijenjenih okolnosti koje su zacijelo pridonijele slobodnijem izjašnjavanju građana o vlastitim religijskim osjećajima, te utjecaj rata i ratnih stradanja kada mnogi ljudi traže oslonac u vjeri. Recentne su, pak, demografske analize registrirale promjene koje upućuju na nepovoljna kretanja (nastavak pada nataliteta, prisilne migracije, povećanje mortaliteta), a koja se tumače kao naslijeđeni negativni trendovi pojačani ratnim učincima (Lajić, 1995; Wertheimer-Baletić, 1996).

Nešto je bolji uvid u obrasce svijesti građana u novom društvenom i političkom kontekstu, jer postojeći istraživački rezultati omogućuju pouzdaniji govor o nekim

.....

⁷ Pretpostavku J. Županova (1995a) da su danas istodobno na djelu tendencija profesionaliziranja i osamostaljivanja menadžmenta kao i tendencija nastavljanja zavisnosti menadžmenta o političkoj eliti (zbog faktičke etatizacije gospodarstva i uvođenja političkih kriterija u ocjenjivanje uspješnosti menadžera) potvrdili su istraživanjem N. Karajić, G. Milas i I. Rimac (1995). Oni su, naime, detektirali da u suvremenoj Hrvatskoj egzistiraju dva osnovna tipa menadžera: inertni i agilni (potonji s dva podtipa ovisno rade li u velikim ili malim poduzećima). Inertni menadžeri su većinom oni koji su opstali na svojim pozicijama stečenima još u socijalističkom vremenu (obrazovaniji su, iskusniji i relativno nefleksibilni), agilni menadžeri su relativno kratko na tim poslovima i prosječno su manje obrazovani ali s više energije, inicijative i podređenosti poslu. Pritom agilni menadžeri u velikim (često državnim) poduzećima djelomice inkliniraju "starom" tipu poslovnog ponašanja jer dio energije usmjeravaju na društvene aktivnosti (uglavnom sportsko-funkcionarske i političke), dok agilni menadžeri u malim poduzećima (listom privatnim) svu energiju usmjeravaju na stjecanje materijalne dobiti. Ovi nalazi upućuju na zaključak da se tek potonja skupina menadžera može promatrati začetnikom autonomne gospodarske elite.

elementima te svijesti. Tako za početak treba reći da podaci najnovijeg istraživanja vrijednosnih orijentacija hrvatskih građana⁸ pokazuju znakovite promjene u odnosu na kraj osamdesetih godina.

Tablica 1.
Zastupljenost vrijednosnih orijentacija među građanima Hrvatske (u %)

Vrijednosne orijentacije	Prosječna vrijednost na skali 1-5	Izrazito i jako prihvaćanje	Osrednje prihvaćanje	Slabo prihvaćanje i potpuno odbacivanje	Razlika u prihvaćenosti u odnosu na 1989. godinu
Patrijarhalizam	3.48	55,7	17,6	26,7	- 8,6
Liberalizam	3.46	54,2	23,2	22,6	+ 0,7
Autoritarizam	3.11	42,5	24,6	32,9	- 3,5
Etnocentrizam	2.97	37,1	24,8	38,1	+ 22,6
Etatizam (kolektivizam)	2.36	19,3	21,2	59,5	- 13,9

Podaci u tablici 1. mogu se prokomentirati tako da dominantne vrijednosne orijentacije (patrijarhalizam i liberalizam) čine specifičnu mješavinu koja upućuje na još jednu "polumodernizaciju" (Županov, 1995b) ali ovoga puta drukčijeg tipa - umjesto komunističke mogla bi se nazvati "liberalističkom polumodernizacijom". Kako su ispitane vrijednosne orijentacije rangirane po stupnju prihvaćenosti treba reći da su samo dvije najmanje rasprostranjene vrijednosti u 1996. godini u usporedbi s 1989. (pa i 1984.) godinom međusobno zamijenile mjesta, tako da po prvi puta etnocentrizam nije najslabije zastupljena vrijednosna orijentacija. Međutim, promjene su veće nego što sugeriraju sami rangovi. Ponajprije, zanimljivo je da liberalistička orijentacija nije postala značajno više zastupljena nakon uspostave novog poretka iako se on poziva na liberalna načela. Očito je da iskustvo življenja u novom sistemu nije takvo da bi liberalizam pridobio nove pristaše, ali ni takvo da bi pokolebalo one koji su liberalističke vrijednosti već prihvatili. Liberalistička je orijentacija svoj "zvjezdani trenutak" imala zapravo u drugoj polovici osamdesetih godina (kada je dobila 25% novih zagovornika) i otada kao da se ne zbiva ništa što bi neliberalistički orijentirane građane nagnalo na promjenu stava. Autoritarizam je tek malo oslabio (što znači da je još uvijek među prihvaćenijim orijentacijama), a patrijarhalizam nešto više pa se može reći da je stabilnost patrijarhalno-autoritarnе strukture u novom društvenom i političkom okruženju ipak načeta. Ta se tendencija, udružena s velikim prihvaćanjem libe-

⁸ Riječ je o projektu *Društvena struktura i kvaliteta života u periodu tranzicije* (voditelj Alija Hodžić) što ga je realizirao Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva iz Zagreba. Terensko ispitivanje provedeno je u proljeće 1996. godine u svim hrvatskim županijama na uzorku radno-aktivnog stanovništva (uključujući i umirovljenike) starijeg od 18 godina (ukupno 2.202 ispitanika).

ralizma i dominantnim odbacivanjem etatizma/kolektivizma kao opozita liberalizmu (pri čemu valja naglasiti da je slabljenje kolektivističko-etatističke orijentacije bilo vrlo intenzivno i u posljednjoj "petoljetki" socijalizma), može držati kao diskretni indikator modernizacije. Ali, modernizaciju donekle upitnom čini etnocentristička vrijednosna orijentacija - ona jest manje zastupljena od liberalizma, ali združena s najraširenijim patrijarhalizmom i prilično izraženim autoritarizmom te promatrana iz rakursa postojećih istraživačkih spoznaja o povezanosti nedemokratskih stavova s autoritarnošću i etnocentrizmom, tvori potencijalno veliku prepreku demokratizaciji.

Enorman porast etnocentrističke vrijednosne orijentacije iziskuje potanje tumačenje. Prvo i neosporno, on je učinak rata (njegove prirode i posljedica) ali zacijelo ne samo njega. Naime, logično je pretpostaviti i utjecaj službene ideologije u kojoj vlastita nacija zauzima vrhunsko mjesto: kako se radi o zamjetno patrijarhalno i autoritarno orijentiranom pučanstvu glorifikacija nacije i nacionalnog nužno nailazi na prijemljive uši. Da je preusmjeravanje ka etnocentrizmu prilično temeljit i karakterističan proces svjedoče još neki rezultati istog istraživanja. Konkretno, V. Katunarić (1996) je u analizi socijalnih distanci ustanovio da su među građanima Hrvatske Srbi i Crnogorci postali najmanje prihvaćene nacionalne skupine, dok su najprihvaćeniji postali Nijemci i Amerikanci. Socijalna distanca spram Srba, i to neprihvaćanje ijednog ponuđenog modaliteta zajedničkog života s njima, narasla je na 54% ispitanika. Istodobno, B. Baranović (1996) je ispitujući odnos spram manjinskih prava ustanovila da su ispitani građani listom protiv toga (95%) da bilo koja manjina ima pravo na zasebnu teritorijalno-političku zajednicu - što je zasigurno uvjetovano iskustvom s pobunom i secesijom Srba u Hrvatskoj - dok ostala prava svim nacionalnim manjinama ipak osporava manje ispitanika. Konkretno, da nijedna manjina ne treba imati pravo na samostalne medije smatra 43% ispitanika, za škole na svom jeziku tako misli njih 29%, za zastupništvo u Saboru 23% i za kulturne udruge 8%. Postotak osporavanja prava manjina na parlamentarno predstavništvo i škole na vlastitu jeziku treba smatrati relativno visokim jer su ta prava zakonom zajamčena - ili su građani manje tolerantni od vlasti ili je (ne)tolerancija ista ali si vlast ne može dozvoliti da je demonstrira u tom i takvom opsegu i obliku. Sva manjinska prava ispitanici bi najčešće uskratili Srbima i Crnogorcima (po 18%), slijede Bošnjaci (14%), Makedonci i Slovenci (12% i 11%), te Česi, Talijani i Mađari (po 8%). Imajući na umu ratne sukobe Hrvata sa Srbima, Crnogorcima i Bošnjacima dobiveni trendovi ne čude, ali zbunjuje lošija pozicioniranost manjina s kojima se donedavna bilo u istoj državnoj zajednici a s kojima se nakon njezina raspada nije ratovalo. Najzanimljiviji nalaz ipak jest onaj da pripadnici većinskog (tj. hrvatskog) naroda, bez obzira na svoja različita obilježja (dob, spol, obrazovanje, provenijenciju, rezidencijalni status i neposredna ratna iskustva), u podjednakoj mjeri pokazuju nepovjerenje spram manjinskog stanovništva. Potonji nalaz donekle relativizira isključivi utjecaj rata i pokazuje da i neki drugi faktori - primjerice, spomenuto oficijelno protežiranje nacije i nacionalnog - imaju značajan utjecaj.

O stavu spram Srba kao najbrojnije, a u kontekstu posljedica ratnog sukoba i najznačajnije nacionalne manjine u Hrvatskoj, govore i podaci jednog američkog poredbenog istraživanja iz 1994. godine. Ono je pokazalo da čak 94% Hrvata ne prihvaća tzv. krajinske Srbe, a 52% ni tzv. urbane Srbe (Vujević, 1996)⁹. Dobiveno je, međutim, da samo 22% ispitanika preferira jednonacionalnu državu po čemu se Hrvatska našla u samom vrhu tolerantnih zemalja (tj. s Rumunjskom i Slovačkom). Temeljem tih bi se rezultata moglo pretpostaviti da Hrvati nisu nacionalno isključivi osim kada su u pitanju Srbi (a vjerojatno i Crnogorci, i Bošnjaci). Netrpeljivost prema Srbima sugeriraju i podaci o stavu prema Zakonu o oprostima u istraživanju političke tolerancije koje je proveo M. Vujević 1992./93. godine. Naime, 45% ispitanika bilo je protiv donošenja takvog zakona, 33% ih je plediralo za odgodu, a 20% ga je podržavalo (Vujević, 1996). Kako se taj zakon odnosi prije svega na "pobunjene Srbe" može se reći da su hrvatski građani prilično dosljedni u nepovjerljivom stavu spram Srba.

U kontekstu političke (ne)tolerancije kao pokazatelja političke kulture posebno su indikativni stavovi ispitanika o pitanjima konkretnoga političkog života i djelovanja političkih aktera (Vujević, 1996). Određeno, 44% ispitanika ne bi zabranilo stranku s kojom se ne slažu (a radi se o strankama koje djeluju u okviru zakona i kao takve su registrirane), 38-39% ne bi zabranilo takvoj stranci javno nastupanje (na tribinama, u tisku, na radiju i televiziji), a oko 36% ih to ne bi učinilo ni omraženom političaru. Istodobno, za zabranama bi posegnulo manje ispitanika - od 19 do 31 posto, dok ih je neodlučno bilo između 14 i 23 posto. Tome se pribraja i stav spram smrtne kazne (za je oko 28%, a protiv 40% ispitanika), te stav prema pravu na pobačaj (oko 78% za i 11% protiv). Na kraju, promjene u jeziku prihvaća 46% a ne prihvaća 21% ispitanika, dok ih 72% drži da treba njegovati čakavski i kajkavski dijalekt. Na osnovi svih navedenih rezultata moglo bi se reći da je iskazana politička tolerancija na osrednjoj razini iako autor istraživanja zaključuje da se radi o visokoj političkoj toleranciji.¹⁰ Pridruže li se ovim rezulta-

.....

⁹ Po neprihvatanju tzv. krajinskih Srba Hrvatska je bila na prvom mjestu na ljestvici netolerancije među 11 promatranih evropskih zemalja, dok je po prihvaćanju tzv. urbanih Srba bila na trećem mjestu na ljestvici tolerancije pa je američkim istraživačima ostalo tek da zaključe kako je tolerancija među Hrvatima jako nekonzistentna.

¹⁰ O visokoj toleranciji govori se kada stupanj tolerancije prema općenito nepopularnim grupama prelazi tzv. demokratsku većinu, tj. 50 i više posto (Vujčić, 1994). Značajna većina ovdje promatranih stavova ostala je ispod te granice, a što je i logično jer je ispitivana tolerancija prema osobno neprihvaćenim grupama. Međutim, kako tolerantni stavovi ne poprimaju većinske razmjere (iako su rasprostranjeniji od netolerantnih stavova) oni se ne mogu smatrati pokazateljima visoke tolerancije. Naznačena razlika u interpretaciji proizlazi iz nejednakog tretiranja neodlučnih ispitanika (onih koji se podjednako i slažu i ne slažu s navedenim zabranama). M. Vujević je njihove odgovore tretirao kao pokazatelje tolerantnosti, tj. pribrojio ih je onima koji se ne slažu s promatranim zabranama i tako je postotak tolerantnih stavova redovno premašivao 50%. No kako nema načina da se pouzdano dozna kako bi se neodlučni ispitanici opredijelili da im takva neutralna mogućnost nije ponuđena uputno je njihove odgovore tumačiti kao zaseban stav, a u tom se slučaju više ne može govoriti o visokoj toleranciji. Tako ispada da je uz pitanje dijalekata, jedini nadpolovično tolerantan stav onaj spram slobode pobačaja, ali taj stav ne može izdržati kušnju dokazivanja visoke političke tolerancije. Naime, većinska

tima nalazi o raširenosti patrijarhalno-autoritarnih vrijednosnih orijentacija kombinirani s porastom etnocentrizma moglo bi se reći da je politička kultura hrvatskih građana u nekim aspektima još prilično udaljena od demokratskih ideala.

Dok se za pravo na pobačaj može reći da je vjerojatno percipirano kao neopozivo stečeno pravo još u bivšem sistemu za dobar dio društvenog nasljeđa iz socijalizma to ne vrijedi, tj. građani Hrvatske nalaze se među onima koji su neke komponente tog nasljeđa odbacili u razmjerno najvećoj mjeri. Konkretno, J. Županov (1996) prikazuje rezultate međunarodnog komparativnog istraživanja (provedenog 1992. godine u 10 postsocijalističkih zemalja) po kojima su ispitani građani Hrvatske dali najniže ocjene bivšem ekonomskom (28%) i političkom sistemu (13%). Istodobno, kombinirani indeks odnosa spram kolektivističkih vrijednosti pokazao je da su i te vrijednosti najmanje (uz Češku) prihvaćene u Hrvatskoj (oko 33%).¹¹ Tako slaba očuvanost "komunističkog nasljeđa" - u svjetlu velikih razlika naspram Slovenije s kojom su dijeljena najsličnija iskustva - objašnjena je kao "specifična posljedica krvave disolucije multinacionalne socijalističke države" (Županov, 1996: 451). Tako velikoj eroziji tih vrijednosti zacijelo je pridonio i prilično velik gubitak njihovog kredibiliteta krajem osamdesetih godina.

Postojana kritičnost građana Hrvatske spram bivšeg režima potvrđena je i u komparativnom istraživanju provedenom krajem 1995. godine u koje je bilo uključeno još šest tranzicijskih zemalja (Sekulić i Šporer, 1997). Naime, Hrvatska je među onim zemljama čiji su građani najkritičniji spram bivšeg režima (-31). Međutim, osobitost Hrvatske je u tomu da su njezini građani najkritičniji spram sadašnjeg sistema (-5) i ulaze među najmanje optimistične (38). Rezultat takvih ocjena je da je u Hrvatskoj jedna od najmanjih razlika u vrednovanju bivšeg i sadašnjeg sistema (26), a najveća između ocjene sadašnjeg sistema i očekivanja u budućnosti (39) (Sekulić i Šporer, 1997: 42-44).¹² Tako su se hrvatski ispitanici našli u skupini

.....
prihvaćenost prava na pobačaj, neovisno o različitim obilježjima ispitanika, te rezistentnost tog stava na promjene, sugerira da on danas nedostatan mjeri i toleranciju i tradicionalizam - stupanj prihvaćenosti prava na pobačaj u Hrvatskoj zapravo pokazuje da je u tom pitanju došlo do "ireverzibilne modernizacije shvaćanja" (Zakošek, 1994: 34) i utoliko gubi snagu dokaza kada se promatra kao izolirani pokazatelj.

11 Usporedbe radi treba reći da su najvišu ocjenu bivšem ekonomskom sistemu dali građani Bjelorusije (76), a političkom sistemu građani Mađarske (68), dok su Bugari prednjačili u prihvaćanju kolektivističkih vrijednosti (oko 54%).

12 Bivšem sistemu najbolju ocjenu daju Mađari (4) a najlošiju Rumunji (-37); sadašnji sistem najbolje ocjenjuju Bugari (26); najoptimističnija očekivanja imaju Česi (51) a najmanje optimizma iskazuju Poljaci (25); najveća razlika u vrednovanju bivšeg i sadašnjeg sistema je 58 (Rumunjska), a najmanja 4 (Mađarska); i, na kraju, najmanja razlika između vrednovanja sadašnjeg sistema i očekivanja u budućnosti jest 22 (Bugarska). U cjelini, veće nezadovoljstvo ispitanih hrvatskih građana možda je djelomice odraz i vremena ispitivanja: u nas je ono provedeno 1995., a u svim ostalim zemljama 1991. godine. Hrvatski su građani naprosto imali više vremena da uoče slabosti aktualnog režima, a možda bi nešto više ispitanika i u drugim zemljama nakon četverogodišnjeg iskustva iskazalo nezadovoljstvo.

ni "nezadovoljnih društava" što autori objašnjavaju ponajviše utjecajem rata koji također utječe i na velika očekivanja od budućnosti (kada rata više ne bude). Ipak, moglo bi se reći da hrvatski građani zapravo, ne znajući, iščekuju drugu fazu tranzicije, tj. demokratsku konsolidaciju. Usporedba različitih skupina ispitanika pokazala je, pak, da manju kritičnost spram bivšeg sistema iskazuju žene, "viša klasa" (nasuprot nižem srednjem sloju), nereligiozni ispitanici i oni iz Istre i Primorja (nasuprot stanovnicima Slavonije i središnje Hrvatske). Podrška sadašnjem sistemu linearno raste s dobi i opada s obrazovanjem i urbaniziranošću, te je izražena još među menadžerima-poduzetnicima, seljacima i polukvalificiranim radnicima (nasuprot stručnjacima), općenito nižim slojevima, religioznim ispitanicima i onima iz Slavonije i središnje Hrvatske. Od budućnosti najviše očekuju najstariji, najmanje obrazovani, seljaci (naspram stručnjaka), pripadnici "više klase" (naspram nižeg srednjeg sloja), religiozni te oni iz Slavonije i središnje Hrvatske. Raščlambe su proizvele zaključak da na podršku aktualnom režimu utječu tri skupine varijabli. Prvu skupinu čini "opći konzervativizam (s religioznošću kao snažnim prediktorom podrške). Drugi faktor je ekonomski, gdje relativno pogoršanje individualne ekonomske situacije slabi podršku režimu. Treći faktor je izloženost ratu, koja pojačava podršku režimu" (Sekulić i Šporer, 1997: 59). Iz ovih tendencija proizlazi da bi okončanje rata (s povoljnim ishodom očuvanja teritorijalne cjelovitosti) trebalo značajno utjecati na buduće političko ponašanje (prije svega izbornu odlučivanje) hrvatskih građana. Na kraju, oslanjajući se na poznatu tezu J. Županova o "koaliciji nejednakih" u socijalizmu autori formuliraju tezu o "novoj konzervativnoj alijansi" između uspješnih poduzetnika (kao vrha hijerarhije) i seljaka i niže kvalificiranih radnika (kao dna društvene ljestvice), a koja je "djelomično zasnovana na 'materijalnim' interesima (glavna motivacija onih s vrha) i djelomično na konzervativnoj ideologiji (glavna motivacija nižih slojeva)" (Sekulić i Šporer, 1997: 52). Pitanje je koliko je takva alijansa stabilna i koliko će trajati jer nije transparentan ni dokučiv zajednički interes aktera.

O nekim aspektima odnosa hrvatskih građana prema sadašnjem poretku govore i podaci međunarodnog istraživanja vrijednosti u Hrvatskoj također iz 1995. godine (Štulhofer, 1997). Ustanovljeno je, naime, da hrvatski građani više od građana devet evropskih zemalja zagovaraju državni paternalizam i iskazuju veći oportunitizam (u smislu opravdanja porezne evazije i primanja mita), ali i veće povjerenje u pravne institucije, premda čak 75% ispitanika drži da je većina javnih djelatnika korumpirana. Indikativno je da su oportunitizam i nepovjerenje u pravne institucije rašireniji u većim, urbaniziranijim i sociokulturno razvijenijim sredinama. Posebice je znakovit zaključak da se čini da "ni oportunitizam ni nepovjerenje nisu posljedicom zajedničkog nasljeđa planskog sustava, već prije odgovor na novu gospodarsku i društvenu situaciju u kojoj se uočava nepravda i raširenost korupcije" (Štulhofer, 1997:138).

4. Politički stavovi i izborna odlučivanje građana

Pretpostavlja se da eventualno nezadovoljstvo građana socijalnim i političkim pri-likama utječe na njihova politička opredjeljenja i ponašanje. Promjene u tom poli-tičkom segmentu najbolje se mogu pratiti preko izbora i izbornog odlučivanja građana posebice zato što su izbori temeljan demokratski politički proces u kojem participira najveći broj građana. Sudeći po svim izbornim rezultatima od prvih višestranačkih izbora do izbora za Županijski dom Sabora 1997. godine, detekti-rano nezadovoljstvo hrvatskih građana sadašnjim političkim sistemom nije odlučujuće utjecalo na njihove biračke odluke što ne znači da neki indikativni pomaci nisu registrirani.¹³ Prvo, prema pokazateljima izborne participacije građana Hrvatska spada u skupinu zemalja u kojima politika zauzima vrlo važno mjesto. Riječju, od prvih višestranačkih izbora hrvatski građani svjedoče o zain-teresiranosti za izbore (preko 80% jako i osrednje zainteresiranih), bliskosti nekoj političkoj stranci (oko 50%) i učlanjenosti u neku od stranaka (14%), te o učesta-lim razgovorima o politici, a po tako manifestiranoj politiziranosti u vrhu su evrop-skih zemalja (Novosel Leinert, 1996). Unatoč tomu, izborna je apstinencija rasla - od 16% u prvom izbornom krugu 1990. do 36% u izborima za Županijski dom Sabora 1993. godine (Vrcan, 1995: 178). Pritom je posebno indikativno da u Hrvatskoj, suprotno uobičajenim trendovima u demokratski razvijenim zemljama, više apstiniraju građani u urbanim i stranački nehomogenim sredinama - dakle, upravo oni birači koji bi se mogli smatrati potencijalnim glasačima opozicijskih stranaka.¹⁴

Prvi višestranački izbori kvalificirani su kao predpolitički zbog presudnog utjeca-ja emocionalnog odlučivanja birača (Puhovski, 1990; Perko-Šeparović, 1992). Te emocije pretočene su u uvjerljivu pobjedu HDZ-a, a u tim "plebiscitarnim ele-mentima izbora i političke vlasti proistekle iz njih" ubrzo je prepoznata "glavnina nedemokratskih potencijala" (Kasapović u Grdešić et al., 1991:44). I u drugim i u trećim parlamentarnim izborima nastavljen je trend dominacije predpolitičkih pitanja jer su i rat i prognanici i "srpsko pitanje" još uvijek bili gorući problemi. Sami građani-ispitanici razloge svoje izborne odluke objašnjavali su pak ponajviše slaganjem sa stranačkim programima, te prijedlozima za rješavanje konkretnih problema (Grdešić, 1991; Rihtar, 1992). Kako su se programi političkih stranaka gotovo unisono bavili pitanjem pravne države, te poduzetništvom i privredom, dok su ostala pitanja - od socijalne politike do zdravstva - znatno manje i spora-

.....
¹³ Izbori i izborna ponašanje građana najbolje su istraženi segment političke participacije građana u tranzicijskom razdoblju. O tome više vidjeti u studijama: Grdešić, Kasapović, Šiber i Zakošek (1991); Kasapović (1993a); Vrcan i drugi (1995), te u člancima: Perko-Šeparović (1992, 1993); Rihtar (1992); Rimac (1992); Šiber (1993); Rimac i Milas (1994); Zakošek (1994); Kasapović (1996).

¹⁴ U tom smislu već razrađena izborna strategija vladajućeg HDZ-a da je izborni pobjednik unaprijed poznat pokazuje se kao iznimno primjerena željenom cilju. Čini se da takav pristup mobilizira glasače HDZ-a da iskažu svoju privrženost stranci, dok potencijalne birače opozicije unaprijed destimulira prikazujući njihovo opredjeljenje kao jalovo nastojanje.

dičnije tretirana (Afric, Ujević, 1990) i kako je logično pretpostaviti da najveći dio ispitanika nije bio detaljnije upoznat sa sadržajem programa preferirane stranke, može se reći da izborna odlučivanja građana u prvim izborima nije bilo toliko plod poznavanja programa koliko procjene koja će stranka jamčiti najradikalniji odmak od dotadašnjeg poretka.

Analiza opredjeljivanja birača u prvim višestranačkim izborima pokazala je da među tri tipa polarizacijskih linija (tradicionalna, postsocijalistička i moderna) dominantan utjecaj ima tradicionalna linija polarizacije (centar-periferija) koja se djelomice preklapa s postsocijalističkom linijom (socijalističke-antisocijalističke pozicije), dok su moderne polarizacijske linije (opreke sekularno-vjersko, selo-grad, rad-kapital) imale relativno zanemarivu ulogu (Zakošek u Grdešić et al., 1991). Motreno iz drukčijeg rakursa, tadašnje stranačko opredjeljivanje birača bilo je pod presudnim utjecajem tri elementa: antikomunizma, zaokupljenosti nacionalnim i religioznošću (Šiber u Grdešić et al., 1991). Navedeni su elementi dobrim dijelom korespondirali upravo s profilom glasača pobjedničke stranke: muškarci, relativno mlađi (18 do 40 godina), Hrvati, religiozni (i to katolici), nešto manje obrazovani (8 do 12 godina školovanja) i radničkih zanimanja (Grdešić, 1991: 74). Sve analize od prvih višestranačkih izbora pa nadalje pokazuju da biračko tijelo HDZ-a po svojim sociostrukturnim, političkim i ideološko-vrijednosnim obilježjima pripada tradicionalnom desnom političkom bloku, a nasuprot modernističkom centru i ljevici (Šiber u Grdešić et al., 1991; Rimac, 1992; Šiber, 1993; Milas i Rimac, 1994; Zakošek, 1994; Vrcan et al., 1995). No od drugih parlamentarnih izbora tradicionalna linija rascjepa znatnije je nadopunjena modernim rascjepima (liberalizam-konzervativizam, demokratičnost-autoritarnost, kozmopolitizam-etnocentriizam, religioznost-sekularnost), ali se i u tom kontekstu HDZ smješta na tradicionalistički desni pol (Zakošek, 1994). Takva orijentacija vladajuće stranke i njezinih birača dopunjena kolapsom ljevice zacijelo je dodatno pridonijela retradicionalizaciji hrvatskog društva. Derogiranje ljevice vidljivo je iz nalaza da se najveći dio hrvatskog elektorata samopozicionira u politički centar i da je taj trend bilježio stalni rast, te da je raslo i samopozicioniranje na desnom kraju kontinuuma, dok se ljevičarska samoidentifikacija drastično smanjila (Šiber, 1993). U tom je kontekstu logično što se i najveći broj stranaka smješta u politički centar, ali je paradoksalno što takva konvergencija samopozicioniranja političkih stranaka i birača nema adekvatan odjek u izbornim rezultatima.

Činjenica da je od uspostave višestranačja u postsocijalističkoj Hrvatskoj na vlasti ista stranka ne znači da uopće nije bilo pomaka u stranačkoj identifikaciji birača. Izborni rezultati pokazali su da HDZ ima najstabilnije biračko tijelo, ali stranačka struktura Zastupničkog doma Hrvatskog državnog sabora u tri mandata kazuje da je izborna podrška vladajućoj stranci ipak oslabila: s početnih 69 preko 63 opala je na i dalje uvjerljivo većinskih 59 posto zastupničkih mjesta. Ipak veće su se promjene zbivale u opredjeljenju elektorata za opozicijske stranke što se ponajbolje vidi preko druge jakosne parlamentarne stranke. Naime, nakon prvih višestranačkih izbora tu je poziciju imao SDP s 25% mandata, nakon drugih izbora na čelno mjesto unutar opozicije izbio je HSLŠ s preko 9% mandata, a istu pozi-

ciju i broj mjesta potonja je stranka zadržala i nakon trećeg izbornog ciklusa. No tada dolazi do raskola u HSLS-u te na vodeće mjesto među opozicijskim strankama dolazi oporavljeni SDP s 8% parlamentarnih mandata (nakon samo 2% mandata osvojenih u drugim izborima). Ne upuštajući se ovdje u raspravu o izbornim modelima i njihovim političkim učincima valja podsjetiti tek na to da raspored parlamentarnih mandata u primjetnoj mjeri ne odražava glasačku volju građana budući da postojeća metoda pretvaranja dobivenih glasova u zastupnička mjesta favorizira stranku koja dobije najviše glasova a oštećuje stranke koje dobivaju proporcionalno manju potporu elektorata. Faktički rezultat toga je da stranka s najviše dobivenih glasova postaje nadzastupljena, a stranke s manje glasova bivaju podzastupljene u odnosu na iskazanu podršku birača. Drugim riječima, opozicijske su stranke u dosadašnjim izborima u pravilu dobivale više glasova nego što su uspjele osvojiti parlamentarnih mandata, dok je HDZ osvojio znatno više zastupničkih mjesta nego što je dobio glasova birača.

No podjednako indikativne podatke daju i odgovori na neka druga pitanja političke naravi, a gdje su registrirane znatno veće promjene ili višestruko znakovita mišljenja. Mijene političkih stavova hrvatskih građana ilustrirat ćemo izvornim empirijskim podacima prikupljenim terenskim ispitivanjima provedenim prije parlamentarnih izbora 1990., 1992. i 1995. godine na čitavom teritoriju Hrvatske u okviru projekta *Izbori, stranke i političko ponašanje birača*.¹⁵

Hipoteza je da izbornu odlučivanje građana znatno ovisi o njihovoj percepciji važnih problema u društvu i procjeni koliko pojedine stranke rješenje tih problema postavljaju svojim ciljem. Od 1990. godine ta se percepcija u hrvatskom biračkom tijelu značajno promijenila, i to u prilično razumljivom smjeru (tablica 2.).¹⁶

Nećemo se baviti pojedinačnim pokazateljima jer se oni koncentriraju u prepoznatljive tendencije za koje se može pretpostaviti da će biti trajnije naravi. To se prije svega odnosi na linearni rast vrednovanja socijalnih pitanja (socijalna pravda i sigurnost, suzbijanje nezaposlenosti), te porast zastupanja modernih i donekle postmodernih vrijednosti (individualna prava i slobode, privatno poduzetništvo, regionalizam, uz kolebljivost oko zaštite okoliša), uz identično slabljenje evropske orijentacije (u smislu integriranja u najvažniju evropsku asocijaciju) i zastupanja skladnog života Hrvata i manjinskih zajednica u Hrvatskoj. S velikom vjerojat-

.....
¹⁵ Rečeni projekt realizira istraživački tim Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu u sastavu: dr. Ivan Grdešić, dr. Mirjana Kasapović, dr. Ivan Šiber i dr. Nenad Zakošek. Istraživanje se provodi na uzorku punoljetnih građana Hrvatske: u prvom ispitivanju anketirano je 2.586 ispitanika, u drugom 2.359 i u trećem 1.142 ispitanika.

¹⁶ U tablici 2. izostavljeno je ukupno sedam problema iz 1990. godine koji se nisu pojavili u narednim ispitivanjima (rezultati kojih su prikazani bez kraćenja). "Socijalna pravda" i "socijalna sigurnost" sažete su u jedan odgovor, dok su neki problemi preimenovani u skladu s kasnijim formulacijama pa su u zagradama navedene formulacije iz upitnika u 1990. godini (cjeloviti podaci za 1990. godinu objavljeni su u prilogu I. Šibera u Grdešić et al., 1991: 103). Problemi u tablici 2. navedeni su po rangu njihove zastupljenosti u 1995. godini, a u sva tri ispitivanja ispitanici su mogli odabrati tri problema.

Tablica 2.
Komparativni prikaz prioriteta hrvatske politike u tri izborna ciklusa (u %)

Rang prioriteta	1990.	1992.	1995.
1. Socijalna pravda i sigurnost za sve	30	50	72
2. Smanjenje nezaposlenosti	-	40	50
3. Osiguranje individualnih prava i sloboda	23	32	47
4. Jačanje vojne obrambene moći i osiguranje reda u državi	-	11	25
5. Razvoj privatnog poduzetništva (privatna inicijativa)	13	29	23
6. Integracija Hrvatske u Evropsku zajednicu (evropska orijentacija)	45	26	21
7. Skladan život Hrvata i manjina u Hrvatskoj (nacionalna ravnopravnost)	33	28	18
8. Proizvodnja hrane	-	-	13
9. Duhovna obnova	-	9	13
10. Razvoj regionalnih posebnosti	-	7	13
11. Zaštita prirodnog okoliša	14	7	10
12. Poticanje populacijskog rasta	-	2	8
13. Stabilnost cijena	-	33	-
14. Očuvanje nacionalnog jedinstva	-	17	-
15. Demilitarizacija	-	6	-

nošću može se reći da je izbijanje socijalnih pitanja na vrh prioriteta rezultat osiromašenja i povećanja socijalne nesigurnosti najširih slojeva hrvatskog stanovništva. Pomak ka klasičnim liberalno-demokratskim i postmodernističkim vrijednostima zacijelo se zbiva pod kombiniranim utjecajem dominantne retorike većine političkih aktera, kao i iskustva življenja u društvu i političkom sistemu u kojem kršenja individualnih prava i sloboda nisu usamljeni incidenti, u kojem centralističke tendencije teže minoriziranju regionalnih posebnosti, u kojem privatno poduzetništvo treba biti efikasan odgovor na rastuću nezaposlenost i u kojem se bez sudjelovanja javnosti donose ekološki dvojbene odluke. Degradiranje važnosti nacionalno harmoničnog života kompleksan je trend. On je vjerojatno odraz novonastale situacije: Hrvatska je postala nacionalno vrlo homogena država i slijedom toga u uzorku izrazito dominiraju pripadnici većinskog naroda, a poznato je da većinska grupacija u pravilu ima znatno manju osjetljivost za probleme koji prije svega pogađaju nacionalne manjine. Gledano iz tog rakursa, dobiveni rezultat je čak relativno visok, ali takav mogući zaključak diskreditira činjenica da je Hrvatska iskusila čemu vode međunacionalni sukobi i da joj tek predstoji razdoblje izgradnje skladnog života s najbrojnijom nacionalnom manjinom. S druge strane, minula traumatična iskustva u oružanom sukobu sa Srbima potpomognuta hrvatskim vojnim uspjesima (usput rečeno, porast isticanja važnosti jačanja vojne obrambene moći i jačanja reda u državi za sada bi trebalo promatrati kao jednokratni pomak izazvan uspješnim vojnim akcijama nedugo prije provođenja

posljednje korištene ankete) vjerojatno su smanjila osjetljivost spram pitanja nacionalno harmoničnih odnosa, a može biti da je dio ispitanika povjerovao da je pitanje uređenja međunacionalnih odnosa u Hrvatskoj definitivno riješeno. Povratak Srba u područja koja su naseljavali prije odlaska u izbjeglištvo pokazat će da je to pitanje i aktualno i važno pa će biti zanimljivo vidjeti kako će se to u narednim ispitivanjima odraziti na ljestvici prioriteta. Prepolovljenost evropske orijentacije (u smislu zahtjeva za integriranjem u EU) zacijelo je plod otrežnjenja od nerealnih očekivanja (to se dogodilo i u drugim postsocijalističkim zemljama) osnaženog specifičnim iskustvom rata i razočarenjem (ne)reagiranjem evropskih zemalja.

Notorna je činjenica da se izborna ponašanje građana ne može valjano objasniti bez uvida u njihove prioritete, ali su podjednako prediktibilni i podaci o njihovu "stupnju demokratičnosti". Rezultati istraživanja pokazuju da se u Hrvatskoj stavovi ispitanika o demokraciji nisu drastično promijenili tijekom prve polovice devedesetih godina. Iz toga, međutim, ne proizlazi da nema simptomatičnih pomaka (tablica 3.).¹⁷

Kao što je M. Kasapović (1993a: 113-119) već interpretirala: ispitanici su "razmjerno kritični prema hrvatskim političkim ustanovama, njihovim nositeljima i njihovim međusobnim odnosima" (a što je posebno izraženo prema parlamentu i Vladi budući da su birači percipirali neravnotežu moći i vlasti i to ponajviše zbog dominacije institucije predsjednika Republike), u velikoj mjeri zagovaraju "ofenzivnu participaciju" (tj. prihvaćaju pravo na izražavanje manjinskog mišljenja i njegovo izvaninstitucionalno očitovanje), značajna ih većina podržava demokratska politička pravila (pri čemu trećina dvoji o stvarnoj funkciji opozicije namjenjujući joj "konstruktivnu" ulogu), dok u pogledu političkih sukoba ispitanici demonstriraju "harmonično shvaćanje politike u kojemu nema mjesta za interesne sukobe uopće", s tim da pri osiguranju te harmonije ne podržavaju pribjegavanje sili. Svi su ti nalazi protumačeni kao pokazatelji razmjerno visoke demokratičnosti ispitanih građana (posebice u aspektu razumijevanja demokratskih pravila). Gledajući integralno podatke oba ispitivanja najuočljiviji je porast prihvaćanja političkih ustanova, ali i pored toga ostaje dominantna percepcija ispitanika da ne postoji ravnoteža moći i vlasti između navedenih ustanova kao što je porasla i percepcija da je najveća vlast koncentrirana u instituciji predsjednika Republike.

Prethodni rezultati o prihvaćanju političkih ustanova pokazali su da postoji velika suglasnost između nalaza analitičara i opažanja građana - Sabor percipiraju marginaliziranim, a instituciju predsjednika doživljava glavnim težištem moći. Stoga je zan-

.....
¹⁷ Ispitanici su na svaku ponudenu tvrdnju odgovarali s "da" ili "ne", a u tablici 3. prezentirani su samo potvrdni odgovori. Promatrani stavovi navedeni su takvim redoslijedom da čine četiri grupe pokazatelja čiji je model konstruiranja dala M. Kasapović (1993a), a to su: ofenzivna participacija (prva dva stava), razumijevanje sukoba (naredna četiri stava), razumijevanje demokratskih pravila (daljnja tri stava) i prihvaćanje političkih ustanova (posljednja četiri stava).

Tablica 3.
Komparativni prikaz prihvaćanja demokratskih stavova u dva izborna ciklusa (u %)

Stav	1992.	1995.
Svatko ima pravo zastupati svoje mišljenje, premda većina misli drukčije od njega.	96	97
Svaki građanin ima pravo, u slučaju nužde, izraziti svoje uvjerenje na ulici.	81	76
Interesi cijelog naroda moraju biti iznad svih posebnih interesa.	89	89
Sukobi različitih interesnih skupina u našem društvu škode općem interesu države.	72	66
Građani nemaju pravo na štrajk ako time ugrožavaju javni red.	47	47
U svakom društvu postoje sukobi koji se moraju riješiti silom.	26	34
Prava demokracija nije zamisliva bez opozicije.	90	90
Svaka politička stranka mora imati šansu da dođe na vlast.	78	77
Zadaća opozicije nije kritiziranje vlade, nego podržavanje njezina rada.	30	34
Naš hrvatski ustav ima slabosti, ali je u usporedbi s drugima ipak najbolji.	38	52
U dosadašnjem radu Sabor je potpuno kontrolirao ono što je činila Vlada.	18	33
Predsjednik Republike je u potpunosti kontrolirao ono što je činila Vlada.	69	75
Predsjednik Republike, Sabor i Vlada ravnopravno su dijelili vlast u našoj Republici.	20	35

imljivo vidjeti kako su se 1992. godine ispitanici opredjeljivali u pogledu temeljnog tipa političkog sistema koji je pogodniji za Republiku Hrvatsku (tablica 4.).

Iz rezultata prikazanih u tablici 4. vidljivo je da preko dvije trećine ispitanika pledira za parlamentarni sustav, a da tek nešto više od desetine podržava predsjedniizam. Budući da podjednak postotak ispitanika podržava parlamentarni sustav i percipira predsjednika Republike kao najmoćniju instituciju mogla bi se postaviti hipoteza da raskorak između poželjnog i stvarnog ustrojstva vlasti (zajedno s njezinim funkcioniranjem) može izazvati nezadovoljstvo građana. No potonju postavku znatno dezavuiraju rezultati izbora za predsjednika Republike u 1997. godini u kojima je pobijedio kandidat čija je stranka najgorljiviji zagovornik polupredsjedničkog sustava. Takva diskrepanca između načelnih stavova i konkretnog opredjeljenja upućuje na pretpostavku da su se glasači prilikom izbornog odlučivanja opredjeljivali na osnovi nekih drugih elemenata čija je snaga veća od njihovih načelnih uvjerenja.

Tablica 4.
Stavovi o prihvatljivosti tipa političkog sustava (u %)

Tip sustava	%
Predsjednički sustav	13
Parlamentarni sustav	73
Neodlučni	14

Jasniju sliku demokratskog habitusa hrvatskih građana daju nalazi ispitivanja iz 1995. godine o tome koja su rješenja najbolja kada demokracija teško funkcionira (tablica 5.). Upada u oči da je tijesna većina ispitanika nepokolebljiva u pogledu demokracije kao najboljeg rješenja u svim situacijama i postavlja se pitanje za što bi se opredijelilo preko petine neodlučnih da pritisak problema postane veći. Ovakav rezultat daje nam za pravo reći da je razumijevanje demokracije još krhko, bar u smislu da ne postoji stabilna i neupitno premoćna većina koja bi predstavljala efikasnu branu mogućoj eskalaciji nedemokratskih tendencija u funkcioniranju političkog sistema.

Tablica 5.

Stavovi o najboljem rješenju teškoća u funkcioniranju demokracije (u %)

Najbolja rješenja	%
Potrebni su jaki vođe	27
Demokracija je uvijek najbolja	52
Ne znaju, nisu sigurni	21

O razumijevanju demokracije svakako govore i stavovi o slobodi medija, a što je posebice zanimljivo u svjetlu izloženosti Hrvatske kritikama (ponajviše inozemnih) kao zemlje u kojoj je sloboda medija nezadovoljavajuća - osobito kada su u pitanju elektronički mediji. U tablici 6. prikazani su rezultati ispitivanja 1992. godine o tome kakav bi trebao biti utjecaj države na javne medije, poglavito televiziju.

Dvije trećine ispitanika ne slaže se s potpunom kontrolom javnih (elektroničkih) medija, dok zagovornici apsolutne dominacije države nad televizijom kao najznačajnijim elektroničkim medijem čine relativno beznačajnu manjinu. Dapače, kada i zastupaju potrebu državne kontrole medija ispitanici su znatno skloniji da ona bude ograničena.

Komplementarni podaci prethodnima dobiveni su u ispitivanju 1995. godine kada su ispitanici trebali procijeniti koliki je stvarni utjecaj države na medije (tablica 7.). Iz perspektive demokratskog zahtjeva za slobodom medija (u smislu odsustva

Tablica 6.

Komparativni prikaz prihvaćanja demokratskih stavova u dva izborna ciklusa (u %)

Stav	%
Država uopće ne treba utjecati na rad medija, koje treba prepustiti tržišnoj regulaciji te nadzoru javnosti i sudova.	64
Država treba imati ograničen utjecaj određivanjem samo osnovnih smjernica u djelovanju medija.	31
Država treba imati odlučan utjecaj na rad medija i treba nadzirati njihovu personalnu i poslovnu politiku.	5

kontrole države) može se reći da je dvije trećine anketiranih građana nezadovoljno prevelikim utjecajem države na medije. Zanimljivo je da je taj udjel kritički raspoloženih identičan udjelu onih koji su se prethodno izjasnili kao zagovornici slobode medija. Povežu li se ta dva nalaza može se pretpostaviti da postojeća situacija s elektroničkim medijima (poglavito televizijom) uzrokuje nezadovoljstvo kod velikog broja građana Hrvatske.

Tablica 7.
Procjena utjecaja države na medije (u %)

Kakav je utjecaj države na medije?	%
Prevelik	66
Onakav kakav treba biti	28
Nedovoljan	6

Budući da je u odgovorima na nekoliko pitanja ustanovljeno potencijalno političko nezadovoljstvo građana zanimljivo je vidjeti manifestno i eksplicitno (ne)zadovoljstvo demokracijom u Hrvatskoj. Podaci prikazani u tablici 8. prikupljeni su ispitivanjem u 1995. godini.

Tablica 8.
Općenito zadovoljstvo demokracijom u Hrvatskoj (u %)

Stupanj zadovoljstva	%
Zadovoljni	19
Djelomice zadovoljni	53
Uopće nisu zadovoljni	21
Ne znaju	7

Razvidno je da su dvije trećine ispitanika u većoj ili manjoj mjeri zadovoljne ostvarenom demokracijom u Hrvatskoj. Istina, to zadovoljstvo nije bezrezervno, ali isto tako niti potpuno nezadovoljstvo nije ništa više rašireno. Kako je iskazano zadovoljstvo praktički polovično logično je pretpostaviti da po sudu ispitanika ima dovoljno i manevarskog prostora i stvarnih potreba da se proces demokratizacije proširi i intenzivira.

5. Umjesto zaključka

Demokratska tranzicija je kompleksan i još ni iz daleka dovršen proces. Utoliko je i analitički uvid u taj problem nužno fragmentaran i deficitaran pa je iluzorno pretendirati na nedvojbene zaključke. No ono što je neupitno jest da *Hrvatskoj* - kao i većem broju postsocijalističkih zemalja - *tek predstoji demokratska konsolidacija*. Drugim riječima, dosadašnja demokratska postignuća nužna su ali ne i dostatna za ulazak Hrvatske u krug neupitno demokratskih zemalja.

Politološke i sociopolitološke analize pokazale su da na svim razinama novoga političkog poretka postoje veće ili manje teškoće koje usporavaju i jednim dijelom deformiraju poželjne demokratske procese. Preciznije kazano, pokazalo se da demokratske promjene na normativnoj i institucionalno-političkoj ravni nisu dostatno jamstvo željene demokratizacije jer veliku ulogu ima inaugurirana politička praksa kao i sociokulturne pretpostavke demokratske tranzicije. U tom kontekstu nade se polažu u solidan demokratski potencijal hrvatskih građana iako on nije na zavidnoj razini. Dodatni optimizam može potaknuti nalaz da vodeći hrvatski političari, neovisno o stranačkoj pripadnosti, u visokoj mjeri prihvaćaju liberalno-demokratske vrijednosti (Tull, 1994). Ako je rat bio prepreka ozbiljenju tih vrijednosti trebalo bi očekivati da po njegovu okončanju ojačaju pozicije onog dijela političke elite koja se priklanja liberalno-demokratskom, pluralnom i civilnom modelu demokratske transformacije. Ipak, osim rata i njegovih pratećih posljedica, ne treba zanemariti naslijeđenu političku kulturu kao limitirajući faktor demokratske tranzicije. Naime, pretpostavka je da se negativne značajke te kulture perpetuiraju i u novom sistemu, tj. isti, jednoznačni model identiteta, lojalnosti i moći potpomognut raširenom autoritarnošću i neizgrađenom tolerancijom (Šiber, 1992). Valja se nadati da se odsustvo tradicije građanskog društva može barem djelomice nadoknaditi demokratskim potencijalom hrvatskih građana, te razvojem agilnije i raznovrsnije mreže institucija civilnog društva. Na kraju, ulazak u mirnodopsko razdoblje je, načelno gledajući, preduvjet za artikuliranje i promoviranje različitih kulturnih, socijalnih, političkih i inih interesa. To znači da *Hrvatska ulazi u društveno i politički turbulentno razdoblje ali to ne mora voditi destabilizaciji poretka, nego može pridonijeti bržoj i temeljitijoj demokratizaciji i liberalizaciji suvremenog hrvatskog društva*.

Literatura

1. Afrić, Vjekoslav ; Ujević, Tvrtko (1990): Analiza sadržaja političkih programa političkih stranaka u Hrvatskoj (Izbori '90). - **Revija za sociologiju**, Zagreb, 21 (1990) 1: 11-34.
2. Bačić, Arsen (1992): Izborni zakoni i polupredsjednički sistem. - **Politička misao**, Zagreb, 29 (1992) 2: 39-47.
3. Baranović, Branislava (1996): Percepcija manjinskih prava u Hrvatskoj. Referat na znanstvenom skupu *Nacionalni identitet i manjinska prava*, Zagreb (studeni 1996.).
4. Beyme, Klaus von (1992): Transformacijska teorija - nova interdisciplinarna istraživačka grana? - **Politička misao**, Zagreb, 29 (1992) 3: 111-129.

5. Bobbio, Norberto (1992): Liberalizam i demokracija. - Zagreb : Novi liber, XVII, 149.
6. Deren - Antoljak, Štefica (1993): Elections in Croatia for House of Counties of the Sabor. - **Croatian Political Science Review**, Zagreb, 30 (1993) 2: 80-110.
7. Fukuyama, Francis (1990): Kraj povijesti? - **Politička misao**, Zagreb, 27 (1990) 2: 171-189.
8. Grdešić, Ivan ; Kasapović, Mirjana ; Šiber, Ivan ; Zakošek, Nenad (1991): Hrvatska u izborima '90. - Zagreb : Naprijed, 256.
9. Karajić, Nenad ; Milas, Goran ; Rimac, Ivan (1995): Stari i mladi lavovi: tipologija hrvatskih menadžera u razdoblju tranzicije. - **Revija za sociologiju**, Zagreb, 26 (1995) 3-4: 219-228.
10. Kasapović, Mirjana (1993a): Izborni i stranački sustav Republike Hrvatske. - Zagreb : Alinea, 136.
11. Kasapović, Mirjana (1993b): Transition and Neoinstitutionalism: the Example of Croatia. - **Croatian Political Science Review**, Zagreb, 30 (1993) 2: 71-80.
12. Kasapović, Mirjana (1996): Demokratska tranzicija i političke stranke. - Zagreb : Fakultet političkih znanosti, 202.
13. Katunarić, Vjeran (1995): O tranziciji i staroj strukturi društvene moći. - **Društvena istraživanja**, Zagreb, 4 (1995) 16-17: 265-271.
14. Katunarić, Vjeran (1996): "Mostovi" i "vrata": socijalna distanca u Hrvatskoj devedesetih godina. Referat na znanstvenom skupu *Nacionalni identitet i manjinska prava*, Zagreb (studen 1996.).
15. Kiss, Judith (1993): Paradoksi privatizacije u Istočnoj i Srednjoj Europi. - **Društvena istraživanja**, Zagreb, 2 (1993) 1: 3-30.
16. Lajić, Ivan (1995): Demografski razvitak Hrvatske u razdoblju od 1991. do 1994. - **Revija za sociologiju**, Zagreb, 26 (1995) 1-2: 55-64.
17. Leinert Novosel, Smiljana (1996): Žene Hrvatske u Europi. - **Politička misao**, Zagreb, 33 (1996) 2-3: 177-197.
18. Lijphart, Arendt (1991): Constitutional Choices for New Democracies. - **Journal of Democracy**, 2 (1991) 1: 72-84.
19. Lijphart, Arendt (1992): Demokracija u pluralnim društvima. - Zagreb : Globus ; školska knjiga, 238.
20. Milas, Goran ; Rimac, Ivan (1994): Model hrvatskog političkog prostora, dimenzioniran stavovima glasača. - **Revija za sociologiju**, Zagreb, 25 (1994) 1-2: 9-22.
21. Nohlen, Dieter (1992): Izorno pravo i stranački sustav. - Zagreb : Školska knjiga, 311.
22. Perko-Šeparović, Inge (1992): Vrijednosne orijentacije postmoderne u izborima 1990. - **Politička misao**, Zagreb, 29 (1992) 3: 142-163.
23. Preuss, Ulrich K. (1992): Postkomunističke novotvorine u istočnoj Europi. - **Revija za sociologiju**, Zagreb, 23 (1992) 3-4: 247-252.
24. Prpić, Ivan (1991): Kriza legitimnosti komunističkih poredaka. - **Politička misao**, Zagreb, 28 (1991) 3: 153-169.
25. Puhovski, Žarko (1990): Socijalistička konstrukcija zbilje. - Zagreb : RSSOH ; Školska knjiga, 213.
26. Pusić, Vesna (1993): Nova agenda za nove demokracije. - **Erasmus**, Zagreb, (1993) 2: 7-12.
27. Pusić, Vesna (1997): Mediteranski model na zalasku autoritarnih država. - **Erasmus**, Zagreb, (1997) 20: 2-18.

28. Ramet, Sabrina P. (1998): Liberalizam, moral i društveni poredak: slučaj korumpiranog populističkog pluralizma u Hrvatskoj. - **Erasmus**, Zagreb, (1998) 24: 2-14.
29. Rihtar, Stanko (1992): Razlozi opredjeljivanja birača. - **Društvena istraživanja**, Zagreb, 1 (1992) 2: 275-284.
30. Rimac, Ivan (1992): Socijalni status i politička odluka - izbori 1992. - **Društvena istraživanja**, Zagreb, 1 (1992) 2: 265-274.
31. Ronge, Volker (1991): Social Changes in Eastern Europe. - **Journal of European Social Policy**, London, 1 (1991) 1: 49-56
32. Sekulić, Duško ; Šporer, Željka (1997): Regime Support in Croatia. Determinants of Regime Support in the Past, Present and Future. - **Revija za sociologiju**, Zagreb, 28 (1997) 1-2: 35-61.
33. Sokol, Smiljko (1992): Predsjednički sustav i parlamentarizam. - **Politička misao**, Zagreb, 29 (1992) 3: 4-17.
34. Šiber, Ivan (1992): Politička kultura i tranzicija. - **Politička misao**, Zagreb, 29 (1992) 3: 93-110.
35. Šiber, Ivan (1993): Structuring the Croatian Party Scene. - **Croatian Political Science Review**, Zagreb, 30 (1993) 2: 111-129.
36. Štulhofer, Aleksandar (1997): Sociokulturni aspekti neslužbenog gospodarstva - između oportunitizma i nepovjerenja. - **Financijska politika**, Zagreb, 21 (1997) 1-2: 125-140.
37. Tull, Stephen (1994): Contemporary Croatian Liberalism. - **Revija za sociologiju**, Zagreb, 25 (1994) 3-4: 177-186.
38. Vrcan, Srđan et al. (1995): Pohod na glasače : izbori u Hrvatskoj 1990-1993. - Split : Puls, 338.
39. Vujčić, Vladimir (1993): Politička kultura i politička socijalizacija. - Zagreb : Alinea, 248.
40. Vujčić, Vladimir (1994): Politička tolerancija nepopularnih grupa u Hrvatskoj. - **Politička misao**, Zagreb, 31 (1994) 3: 58-70.
41. Vujević, Miroslav (1996): Politička tolerancija u Hrvatskoj. - **Politička misao**, Zagreb, 33 (1996) 1: 129-148.
42. Wertheimer-Baletić, Alica (1996): Specifičnosti demografskog razvitka Hrvatske i njegove socio-ekonomske implikacije. - **Revija za socijalnu politiku**, Zagreb, 3 (1996) 3-4: 251-258.
43. Zakošek, Nenad (1991): Odabir političkih institucija u postsocijalizmu i formiranje hrvatskog političkog sistema. - **Politička misao**, Zagreb, 29 (1991) 3: 81-92.
44. Zakošek, Nenad (1993): Hrvatski parlament u razdoblju demokratske tranzicije. - **Politička misao**, Zagreb, 30 (1993) 4: 5-23.
45. Zakošek, Nenad (1994): Struktura i dinamika hrvatskog stranačkog sustava. - **Revija za sociologiju**, Zagreb, 25 (1994) 1-2: 23-39.
46. Zakošek, Nenad (1995): Organizirani interesi u Hrvatskoj. - **Erasmus**, Zagreb, (1995) 11: 28-32.
47. Županov, Josip (1995a): Poslije potopa. - Zagreb : Globus, 252.
48. Županov, Josip (1995b): Recentna zbivanja na hrvatskom političkom tržištu: konjunktura ili temeljna promjena političkih stavova? - **Politička misao**, Zagreb, 32 (1995) 3-4: 72-82.
49. Županov, Josip (1996): The Social Legacy of Communism. - **Društvena istraživanja**, Zagreb, 5 (1996) 2: 425-454.

Vlasta Ilišin

Democratic Transition In Croatia

Summary

In this article the authoress analyses some normative, institutional-political and social-cultural aspects of social and political system, that influence the process of democratic transition in Croatia. The results of the analysis of the secondary and of the original empirical data pointed at possible issues of political disputes as well as at some elements that might slow down liberalization and democratization of Croatian society. The most of the results found direct at a conclusion that democratic potential of the citizens of modern Croatia overcomes the inaugurated political practice. For that reason it is expected that in peace time the process of democratization will grow more intensive and more comprehensive. But, it means at the same time that in social and political field the existing different interests, which were suppressed in war time, should be expected to be more clearly profiled, articulated and presented.

Key words: democratic transition, social and political system, liberalization and democratization of Croatian society, the Republic of Croatia.

Received on: 10th of July, 1998

Vlasta Ilišin

La transition démocratique en Croatie

Résumé

Dans ce texte l'auteur analyse quelques aspects normatifs, institutionnels-politiques et socio-culturels du système politique et de société qui influent sur le processus de la transition démocratique en Croatie. Les résultats de l'analyse des données empiriques secondaires et originales ont indiqué des points possibles de polémiques politiques et des éléments qui peuvent potentiellement ralentir la libéralisation et la démocratisation de la société croate. La plupart des résultats établis mènent à la conclusion qu'en Croatie contemporaine le potentiel démocratique des citoyens dépasse la pratique politique inaugurée et c'est pourquoi il est possible de s'attendre qu'en temps de paix le processus de démocratisation prendra plus d'intensité et d'ampleur. Mais cela signifie également que sur le plan social et politique il faut s'attendre à une image, une articulation et une présentation plus claires des différents intérêts existants réellement et qui étaient refoulés au second plan en temps de guerre.

Mots clés: transition démocratique, système politique et de la société, libéralisation et démocratisation de la société croate, République de Croatie